অধ্যায় ৪ ঃ গুণবাদ আৰু ৰীতিবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

4.1 উদ্দেশ্য

4.2 পৰিচয়

4.3 গুণবাদ

4.3.1 বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ গুণ

4.4 ৰীতিবাদ

4.4.1 ৰীতিৰ প্ৰকাৰভেদ

4.5 অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

4.6 অধিক জানিবলৈ

4.7 অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

4.8 আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- গুণবাদ মানে কি সেয়া জ্ঞাত হ'ব আৰু তাৰ সংজ্ঞা দিব পাৰিব
- বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ গুণসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- ৰীতিবাদ মানে কি আৰু ইয়াৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিব পাৰিব
- ৰীতিৰ প্ৰকাৰভেদৰ সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিব।

৪.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত আপুনি প্ৰাচ্যৰ সাহিত্য সমালোচনাৰ এটি প্ৰধান উপাদান বক্ৰোক্তিবাদৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। এই অধ্যায়টিত আপুনি প্ৰাচ্য নন্দনতত্ত্বৰ আন দুটি উল্লেখযোগ্য উপাদান গুণবাদ আৰু ৰীতিবাদৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব।

প্ৰত্যেকজন মানুহৰ মাজত কিছুমান নিৰ্দিষ্ট গুণ থাকে। কিছুমান ব্যক্তিৰ মাজত আমি দয়া, ক্ষমা, দানশীল আদি গুণ আছে বুলি অভিহিত কৰোঁ, ঠিক সেইদৰে প্ৰতিখন কাব্যৰে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট গুণ থাকে। সেইদৰে কাব্য এখনত থকা গুণ অনুযায়ী একোটাকৈ ৰীতিও থাকে। এই গুণ আৰু ৰীতি কি, কাব্যত ইহঁত কেনেদৰে সোমাই থাকে — এই বিষয়ে এই অধ্যায়টিত বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি এই দুয়োটা নন্দনতাত্ত্বিক বিষয়ৰ সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৪.৩.১ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ গুণ

প্ৰত্যেকজন আলংকাৰিকে নিজৰ নিজৰ ধৰণে বিভিন্ন উদাহৰণ দাঙি ধৰি গুণৰ প্ৰকাৰভেদ নিশ্চিত কৰিছে। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে মুঠ দহটা গুণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। যথা— শ্লেষ, প্ৰসাদ, সমতা, মাধুৰ্য, সৌকুমাৰ্য, অৰ্থব্যক্তি, উদাৰত্ব, ওজঃ, কান্তি আৰু সমাধি। আচাৰ্য বামনে শব্দ আৰু অৰ্থ উভয়তে এই দহোটাকৈ গুণ থাকে বুলি মন্তব্য কৰিছে। অৰ্থাৎ তেওঁৰ মতে গুণৰ সংখ্যা বিশটা। কিন্তু মম্মট ভট্টকে আদি কৰি পৰৱৰ্তীকালৰ আলংকাৰিকসকলে গুণৰ সংখ্যা কমাই আনি তিনিটাতে সীমাবদ্ধ কৰিলে। সেই কেইটা হ'ল— মাধুৰ্য, ওজঃ আৰু প্ৰসাদ। তেওঁলোকৰ মতে আন বাকী গুণসমূহ আচলতে কোনোটো অলংকাৰৰ ভিতৰুৱা, কোনোটো দোষ আৰু কোনোটো দোষৰ অভাব। কাব্যত ৰূপায়ণ কৰা ৰসৰ অনুকূলে গুণসমূহ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ৰস আহৰণৰ সময়ত সহৃদয়ৰ চিত্তৰ বিভিন্ন অৱস্থা প্ৰাপ্তি ঘটে। কোনো সময়ত অন্তৰখন সেমেকি কোমল হয় অৰ্থাৎ দ্ৰৱীভূত হয়— ইয়াক চিত্তৰ দ্ৰুতি বা দ্ৰৱীভাব বোলে। কেতিয়াবা চিত্তৰ দীপ্তি ঘটে— ইয়াক দীপ্তি বা জ্বলন বোলে আৰু বহু সময়ত সহৃদয়ৰ চিত্ত বিবৃত হয়— ইয়েই বিকাশ। ৰসত সংপৃক্ত হৈ থকা গুণবিলাকে এনেদৰে সহৃদয়ৰ চিত্তত দীপ্তি, দ্ৰুতি বা বিকাশ সংঘটিত কৰে। ইয়াৰ মূল কাৰণ হ'ল কাব্যত পৰিব্যাপ্ত হৈ থকা গুণ। প্ৰধানত মাধুৰ্য গুণৰ দ্বাৰা দ্ৰুতি, ওজঃৰ দ্বাৰা দীপ্তি আৰু প্ৰসাদৰ দ্বাৰা বিকাশ সংঘটিত হয়।

- *মাধুৰ্য গুণ ঃ* আলংকাৰিকসকলৰ মতে শৃংগাৰ, কৰুণ আৰু শান্তৰসৰ সৃষ্টিৰ সময়ত সহৃদয়ৰ চিত্তত দ্ৰুতিৰ সৃষ্টি হয়। এই গুণবিধেই হ'ল মাধুৰ্য গুণ। বৰ্গৰ পঞ্চম বৰ্ণৰ (ঙ, ঞ, ণ, ন ম) তলত যুক্ত হোৱা ট বৰ্গৰ বাহিৰে বাকী চাৰিবৰ্গৰ বৰ্ণৰ সংযুক্তি ৰূপ, অলপ প্ৰযত্নতে উচ্চাৰিত 'ৰকাৰ' আৰু 'নকাৰ' যুক্ত শব্দ তথা সমাসহীন বা অল্পসমাসযুক্ত ৰচনা মাধুৰ্য গুণৰ ব্যঞ্জক। আনহাতে আন এজন আলংকাৰিক জগন্নাথে এই কেইটাৰ উপৰি শ, ষ, স, ৰ, ল, ৱ, য়— বৰ্ণও এই গুণৰ প্ৰকাশক বুলি উল্লেখ কৰিছে। যেনে—

  অযোধ্যা নদীত ভৈলা দশৰথ জল।
  কৈকেয়ীসে ৰবিজলে শুষিল সকল।।
  প্ৰজামৎস্য কচ্ছপ তৰল পৰি মৰে।
  ৰাম শোক মৎস ৰঙ্গে খেদি খেদি ধৰে।।

- *ওজঃ গুণ ঃ* সহৃদয়ৰ হৃদয়ûচিত্ত দীপ্ত বা প্ৰজ্জ্বলিত হৈ উঠে বীৰ, বীভৎস আৰু ৰৌদ্ৰ ৰসৰ প্ৰকাশত। এনেদৰে সহৃদয় চিত্ত দীপ্ত কৰি তোলা গুণটিকে ওজঃ গুণ বুলি অভিহিত কৰা হয়। বৰ্গৰ প্ৰথম আৰু তৃতীয় বৰ্ণৰ লগত যুক্ত হোৱা বৰ্গৰ দ্বিতীয় আৰু চতুৰ্থ বৰ্ণ, ৰ-কাৰযুক্ত বৰ্ণ, ট বৰ্গৰ প্ৰাচুৰ্য আৰু দীৰ্ঘসমাস বিশিষ্ট

৪.৪ ৰীতিবাদ

আমি ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰিছোঁ যে গুণ আৰু ৰীতিৰ মাজত অংগাংগী সম্বন্ধ আছে আৰু আচার্য বামন হ'ল ৰীতিবাদৰ মূল প্ৰৱক্তা। তেওঁ মন্তব্য কৰিছিল যে — "কাব্যশোভায়াঃ কর্তাৰো ধর্মাঃ গুণঃ।" অর্থাৎ— কাব্যৰ শোভাকাৰক ধর্মসমূহেই হ'ল গুণ। বামনে শোভা শব্দৰ দ্বাৰা কাব্যৰ এক অসাধাৰণ ধর্মৰ কথা বুজাইছে, যাৰ অবিহনে বাক্য কাব্য হ'ব নোৱাৰে। তেওঁ কাব্যত ৰসৰ উপাদেয়তাৰ কথা স্বীকাৰ কৰিও ৰসানুকূল, গুণযুক্ত বর্ণ বিন্যাস, গুণযুক্ত ৰচনাক সাহিত্যৰ প্ৰাণ বুলি অভিমত দাঙি ধৰিছে। এওঁ গুণ অনুযায়ী ৰীতিৰ নামকৰণ কৰি ৰীতিক কাব্যৰ আত্মা বুলিও মন্তব্য আগবঢ়ালে। তেওঁৰ মতে — "ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য আৰু বিশিষ্ট পদৰচনাৰীতিঃ।" অর্থাৎ বিশিষ্ট পদৰচনাই হ'ল ৰীতি। ভোজৰাজে কৈছে √ৰীঙ (ৰীঙ ধাতু)-ৰ অর্থ গতি— যাৰ দ্বাৰা গতি কৰা হয় সিয়ে ৰীতি। ঠিক সেইদৰে বিশ্বনাথ কবিৰাজে মন্তব্য কৰিছে— প্ৰাণীৰ শৰীৰত অংগ সন্নিবেশৰ দৰে কাব্যৰ উপযুক্ত ঠাইত বিশেষ পদ সন্নিবেশেই ৰীতি। ৰীতিয়ে ৰসৰ পৰিপুষ্টি তথা অভিব্যক্তিত সহায় কৰে।

জানি থোৱা ভাল

পাশ্চাত্য সমালোচকসকলে ব্যৱহাৰ কৰা শব্দ ষ্টাইল বা বাণীভংগী আৰু বামনে উল্লেখ কৰা ৰীতি একে ধৰণৰ বস্তু নহয়। ৰীতিৰ মাজত কিছুমান ধৰাবন্ধা গুণৰ সংযোগ কৰি ৰচনা উপভোগ্য কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়। ইয়াত নন্দনতাত্ত্বিক আলোচকসকলে নিৰূপণ কৰা নির্দিষ্ট গুণসমূহৰ সার্থক সংযোগ ক্ষমতাৰ ওপৰতে কবিৰ সৃষ্টিধর্মিতা নির্ভৰ কৰে। লেখক এজন স্বতন্ত্র ব্যক্তি হ'লেও ইয়াত তেওঁ প্রাচীনসকলে নির্দিষ্ট কৰা এটা আদর্শৰ মাজত সীমিত হৈ থাকিব লগা হয়। গতিকে এই লেখকজনৰ স্বতন্ত্রতা থাকিলেও সি পৰিসীমিত আৰু নতুন বাণীভংগী উদ্ভাৱন কৰা লেখকজনৰ দৰে সম্পূর্ণৰূপে স্বাধীন নহয়। ষ্টাইল হ'ল ব্যক্তিৰ আত্মপ্রকাশ কিন্তু ৰীতি এনে আত্মপ্রকাশ বুলি ক'ব নোৱাৰি, কাৰণ ৰীতিৰ ক্ষেত্রত কিছুমান নির্দিষ্ট গুণৰ সংযোগৰ মাজেদিহে কাব্য বস্তুৰ প্রকাশ ঘটে। (ত্রৈলোক্যনাথ গোস্বামী ঃ *নন্দনতত্ত্ব ঃ প্রাচ্য আৰু পাশ্চাত্য*)

বামনক ৰীতিবাদৰ প্রধান প্রবক্তা বুলি বিবেচনা কৰা হয় যদিও তেওঁৰ আগতেও আচার্য দণ্ডীয়ে এই বিষয়ে আলোচনাত প্রবৃত্ত হৈছিল। তেওঁ ৰীতিৰ ঠাইত 'মার্গ' শব্দটি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বৈদভী আৰু গৌড়ী — দুয়োটা মার্গৰ অলংকাৰত বিশেষ স্থান আছে বুলি কৈ তেওঁ গুণ বৈদভী মার্গৰ বিশেষ লক্ষণ বুলি চিহ্নিত কৰিছিল।

এই আলোচনাৰ পৰা আমি ধাৰণা কৰিব পাৰোঁ যে ৰীতি গুণ, শব্দ আৰু অর্থক আশ্রয় কৰি বর্তি থাকে আৰু কাব্যৰ অংগসংস্থান বা গঠনেই ৰীতি। প্রাণহীন নিঘৃণীয়া দেহ এটাকো যেনেদৰে 'শ' বুলিহে কোৱা হয় ঠিক সেইদৰে কাব্যত ৰীতিৰ অভাৱ হ'লে ই প্রকৃত কাব্যৰ

প্ৰসাদ আৰু অৱৰোহ গুণ — দেৱী হে চিৰ সুন্দৰী
মাধুৰ্য — দিছে শুভ্ৰ আসনত পাৰি

ঠিক সেইদৰে শব্দবোৰে জলজল পটপটকৈ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে— অৰ্থব্যক্তি, যি সম্বোধন কৰি কথা কোৱাৰ আৰম্ভ কৰিছে সেই ৰীতিতে শেষো কৰিছে— গতিকে সমতা। ইয়াৰ উপৰি শ্লেষ প্ৰকাশ পাইছে — 'ৰতন মণ্ডিত চাৰু নীলাঞ্চলখনি'-ত। পদবিলাকত উজ্জ্বলতা স্পষ্ট সেয়ে কান্তি। এনেদৰে বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে ইয়াত বৈদভী ৰীতি বিৰাজমান।

- *গৌড়ী ৰীতি ঃ* ওজঃ আৰু কান্তি গুণবিশিষ্ট ৰচনাৰীতিক গৌড়ী ৰীতি বোলা হয়। এই ৰীতিত ৰসৰ দীপ্ততা প্ৰকাশ পায়। মাধুৰ্য আৰু সৌকুমাৰ্য গুণক তল পেলাই দিয়ে। সমাসৰ বাহুল্য, ওজঃ গুণ প্ৰকাশক মহাপ্ৰাণ ধ্বনি, অনুপ্ৰাসৰ কম প্ৰয়োগ আদি হ'ল এই ৰীতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। যেনে—

  কুণ্ডল ডগমগি ঝলমল মোড়া।
  ঈষত হালি ৰসে মানস চোৰা।।
  অমল কমল-দল-লোচন ৰাতা।
  অপৰূপ নিৰমিল কমল বিধাতা।।

ইয়াত পদ সমাবেশৰ গাঢ়তাৰ বাবে ওজঃ আৰু স্পষ্টাৰ্থকতাৰ কাৰণে কান্তি গুণৰ প্ৰাধান্য ঘটিছে। সেয়ে ই গৌড়ী ৰীতিৰ ৰচনা।

- *পাঞ্চালী ৰীতি ঃ* মাধুৰ্য আৰু সৌকুমাৰ্য গুণ সম্পন্ন ৰচনাই পাঞ্চালী ৰীতিৰ ৰচনা। ইয়াত প্ৰসাদ গুণো সন্নিৱিষ্ট থাকে। মূলতঃ কম সমাসযুক্ত পদ, গৌড়ী আৰু বৈদভী ৰীতিত ব্যৱহাৰ নোহোৱা বৰ্ণবোৰ ইয়াত ব্যৱহাৰ হয় বুলি বিশ্বনাথ কবিৰাজে মন্তব্য কৰিছে। এক কথাত ক'ব পাৰি ই এক প্ৰকাৰৰ মিশ্ৰবদ্ধ ৰচনা কাৰণ ইয়াত বৈদভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰ সংমিশ্ৰণ ঘটে। যেনে—

  কোনেও নুশুঙা ফুলবোৰ ছিঙি
  কোঁচত ভৰাই লৈ
  এটি এটিকৈ পানীৰ সোঁতত
  উটুৱাই দিয়া গৈ।।

উল্লিখিত ৰীতিসমূহৰ উপৰি আচাৰ্য বিশ্বনাথ কবিৰাজে ৰীতিৰ সংখ্যা চাৰিটালৈ বৃদ্ধি কৰিছিল — 'লাটি' নামৰ আন এটি ৰীতি যোগ কৰি। ইয়াত বৈদভী আৰু পাঞ্চালী ৰীতি একেলগে থাকে। তেওঁৰ পৰৱৰ্তী কালত ভোজৰাজে তাৰ লগত 'অৱন্তিকা' আৰু 'মাগধী' যোগ দি ৰীতি সংখ্যা ছয়টালৈ বৃদ্ধি কৰে। কিন্তু পৰৱৰ্তীকালত এই ৰীতিবাদ সম্পৰ্কে ব্যাপক চিন্তা চৰ্চা হোৱা দেখা নাযায়। সেয়ে পূৰ্বৰে পৰা চলি অহা — বৈদভী, গৌড়ী আৰু পাঞ্চালীয়েই প্ৰধান ৰীতি হিচাপে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছে।

ৰীতিক কাব্যৰ আত্মা বুলিও বক্তব্য আগবঢ়ালে। তেওঁৰ মতে — 'ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য আৰু বিশিষ্ট পদৰচনাৰীতিঃ।' অর্থাৎ বিশিষ্ট পদৰচনাই হ'ল ৰীতি। ৰীতি গুণ, শব্দ আৰু অর্থক আশ্রয় কৰি বর্তি থাকে আৰু কাব্যৰ অংগসংস্থান বা গঠনেই হ'ল ৰীতি।

- ৰীতিৰ প্রকাৰভেদ সম্পর্কেও আলংকাৰিকসকলে সহমত প্রকাশ কৰা নাই। কিন্তু বৈদর্ভী, গৌড়ী আৰু পাঞ্চালীয়েই প্রধান ৰীতি হিচাপে প্রসিদ্ধি লাভ কৰিছে।
- আলংকাৰিকসকলে স্বীকাৰ কৰি লোৱা সমস্ত গুণ যত থাকে, সকলো শব্দ গুণান্বিত হয় আৰু সকলো গুণ ৰসানুকুল হ'লে যি ৰীতিৰ সৃষ্টি হয় তাকে বৈদর্ভী ৰীতি বুলি কোৱা হয়।
- ওজঃ আৰু কান্তি গুণবিশিষ্ট ৰচনাৰীতিক গৌড়ী ৰীতি বোলা হয়। এই ৰীতিত ৰসৰ দীপ্ততা প্রকাশ পায়।
- মাধুর্য আৰু সৌকুমার্য গুণ সম্পন্ন ৰচনাই পাঞ্চালী ৰীতিৰ ৰচনা। ইয়াত প্রসাদ গুণো সন্নিৱিষ্ট থাকে।
- কেতিয়াবা কেতিয়াবা বক্তা আৰু বিষয়ৰ বিশেষত্ব অনুযায়ী গুণ ব্যঞ্জক শব্দৰ পৰিৱর্তে বেলেগ শব্দও ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তেনে কৰোঁতে তাত প্রকাশ পোৱা গুণ আৰু ৰীতিৰো বিশেষত্ব বা শব্দৰ ব্যৱহাৰত পৰিৱর্তন হ'ব পাৰে।

৪.৬ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ

1) গোস্বামী, ত্রৈলোক্যনাথ (1999); *নন্দনতত্ত্ব ঃ প্রাচ্য আৰু পাশ্চাত্য;* ডিব্রুগড় ঃ বনলতা¼
2) বৰা, যতীন (1999); *ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলংকাৰ;* ডিব্রুগড় ঃ বনলতা।
3) শর্মা, তীর্থনাথ (2006); *সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্রমা;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্রকাশন।
4) শর্মা, মুকুন্দমাধৱ (1991); *ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্রকাশন¼
5) শাস্ত্রী, মনোৰঞ্জন (2009); *সাহিত্য দর্শন;* গুৱাহাটী ঃ চন্দ্র প্রকাশ।

ইংৰাজী গ্রন্থ

6) Dey. S. K. (1963). *Sanskrit Poetics.* Oxford: OUP
7) Kane, P. V. (1971). *History of Sanskrit Poetics.* Delhi: Motilal Banarashi Das.